

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ В УМОВАХ СТУПЕНЕВОЇ ОСВІТИ

У статті узагальнено теоретичні підходи до розгляду педагогічної рефлексії та обґрунтовано педагогічні умови формування педагогічної рефлексії у ході професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у процесі ступеневої освіти.

Ключові слова: професійно-педагогічна підготовка, ступенева освіта, педагогічна рефлексія, рефлексивна позиція.

В статье обобщены теоретические подходы к рассмотрению педагогической рефлексии и обоснованы педагогические условия формирования педагогической рефлексии в ходе профессионально-педагогической подготовки будущих учителей.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая подготовка, педагогическая рефлексия, рефлексивная позиция.

The article summarizes the theoretical approaches to the consideration of pedagogical reflection and validated pedagogical conditions of formation of pedagogical reflection in the vocational and educational training of future teachers.

Keywords: professional teacher training, pedagogical reflection, reflective position.

Метою державної політики у галузі професійної підготовки є забезпечення потреб держави у висококваліфікованих фахівцях, створення умов для їх особистісного розвитку й навчання протягом життя, виховання цінностей національної культури та громадянського суспільства. Одним із найважливіших стратегічних завдань на сучасному етапі модернізації вищої освіти України виступає забезпечення якості ступеневої підготовки майбутніх учителів на рівні міжнародних стандартів. Водночас педагогічна практика засвідчує, що випускники педвузів недостатньо підготовлені до виконання численних педагогічних функцій, оскільки у професійно-педагогічній підготовці, що здійснюється на етапі вузівського навчання домінує спрямованість на предметну компетентність майбутніх фахівців та не забезпечується формування цілісного системного сприйняття майбутньої професійної діяльності. У результаті чого закріплюється бачення педагогічної діяльності як розрізнених, певним чином пов'язаних між собою процесів. Зважаючи на це, актуалізуються

пошуки нових підходів щодо змістово-організаційних засад навчально-виховного процесу у педагогічних ВНЗ, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів, підготовку майбутніх вчителів, фаховий рівень яких відповідав би потребам сучасної школи та запитам суспільства. Глибшому усвідомленню професійних функцій, критичному аналізу і конструктивному професійному вдосконаленню слугує рефлексивне ставлення фахівців до власної професійної діяльності. Метою статті виступило узагальнення теоретичних підходів до розгляду педагогічної рефлексії та обґрунтування педагогічних умов формування педагогічної рефлексії у ході професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у процесі ступеневої освіти.

У широкому розумінні професійна рефлексія набуває системоутворювального значення як фактор професійного становлення, особистісна якість та атрибут професійного мислення (І.Семенов, С.Степанов, Г.Щедровицький та ін..). Однією з головних ознак рефлексії є спрямованість на систему діяльності, елементи якої складають: суб'єкт діяльності, наділений активністю, яку спрямовує на об'єкти; об'єкт діяльності; сама активність [3]. У ситуаціях конкретної діяльності вихідними моментами для прояву рефлексії є неможливість здійснення діяльності відповідно з чинними нормами, труднощі та невдачі в діяльності, невідповідність результатів до визначеної мети.

З позицій суб'єктно-діяльнісного підходу рефлексія є магістральним шляхом розвитку суб'єктності, унікальності та неповторності особистості. Завдяки рефлексії відбувається опосередкована взаємодія суб'єкта зі світом у ході переломлення зовнішніх впливів через специфіку внутрішнього світу особистості. Згідно А.Карпова рефлексивність виступає як метаздібність, включена до когнітивної підструктури психіки, що виконує регулятивну функцію для всієї системи, а рефлексивні процеси є «процесами третього порядку», якщо розглядати когнітивні, емоційні, вольові, мотиваційні процеси як процеси першого порядку, а другого порядку - синтетичні й регулятивні. Тим самим рефлексія є найвищим за ступенем інтегрованості процесом та, водночас, способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості. [5, с. 84-88]. Вияв рефлексії відбувається в так званій нормальній подвійності свідомості, коли індивід по відношенню до себе одночасно виступає і як об'єкт рефлексії (я-виконавець - усвідомлення себе об'єктом, що здійснює діяльність), і як її суб'єкт (я-контролер - усвідомлення себе діючим суб'єктом, який регулює власну діяльність, власні дії і вчинки). [2]

Механізм рефлексивного акту з точки зору його практичної реалізації або «запуску» у сучасній психології розглядається з позиції розриву і виходу за межі будь-якого безпосереднього, поточного процесу або дії. Рефлексія блокує діяльність за старими зразками і відкриває нові шляхи для мислення і дії, коли має місце відхилення від зразка-норми діяльності людини та усвідомлюється незадоволеність власною діяльністю або зразком. Тому, у відповідності зі структурою рефлексивного акту, розробленого Н.Алексеевим, однією з умов його розгортання є повна зупинка, припинення безперервного, «природного»

ходу будь-якого процесу.

Більш високий рівень рефлексії, згідно Л.Мітіної, пов'язаний з необхідністю фіксації зупинки і самого зупиненого процесу з метою виділення проблеми [6]. Саме через фіксацію реалізується ставлення суб'єкта до предмета рефлексії, відбувається поляризація рефлексивного процесу, що призводить до більш повного усвідомлення проблеми. Аналіз, як наступний етап рефлексивного процесу, може набувати форми внутрішнього діалогу, рішення, висновків або наміру діяти певним чином.

У практичному сенсі для виходу в рефлексивну позицію достатнім є постановка перед собою запитання типу «Що відбувається? Що зі мною? Що я роблю і для чого?». Такого ж ефекту можна досягти через усвідомлення людиною проблемності ситуації, в якій вона опинилася. Оскільки неможливість діяти звичним способом викличе зупинку поточного психічного процесу, і людина може відрефлексувати себе і ситуацію. Ознакою розвиненої рефлексії та умовою адекватного психічного відображення людиною свого внутрішнього світу і навколишньої об'єктивної реальності виступає самоконтроль. Принциповим виступило розуміння рефлексії через категорії «зміна позиції» або «рефлексивний вихід». Рефлексивний вихід необхідний для подолання труднощів у діяльності через мисленнєвий вихід за межі ситуації, яка виникла, тобто вихід полягає у зміні точки зору на ситуацію, в якій виникло утруднення, з внутрішньої на зовнішню, у виході за межі ситуації у позицію, що дозволяє проникнути в ситуацію й знайти спосіб її розв'язання.

Педагогічна рефлексія пов'язана з усвідомленням і регуляцією особистістю способів здійснення педагогічної діяльності, а рівень розвитку педагогічної рефлексії постає визначальним фактором досягнення суб'єктом ефективних результатів діяльності. Педагогічну рефлексію у загальному вигляді (О.Анісімова, Б.Вульф, Г.Єрмакова, Л.Соколова та ін.) розуміють як співвіднесення себе, можливостей свого «Я», своєї діяльності з тим, чого вимагає педагогічна професія. У більшості концептуальних моделей педагогічної рефлексії (Г.Бізяєва, І.Гуткіна, Г.Єрмакова, М.Карнелович, А.Фурман та ін.) центральною ланкою постає дослідницька позиція педагога, заснована на здатності інтегрувати свій досвід, теоретичні знання і професійно-ціннісні орієнтації. З позиції А.Бізяєвої, особлива значущість рефлексії належить у педагогічній діяльності в силу дослідницького та нерегламентованого її характеру. За сучасними уявленнями педагогічна рефлексія виконує такі функції: проектувальна (проектування та моделювання діяльності учасників педагогічного процесу); організаторська (організація найбільш ефективних способів взаємодії у спільній діяльності); комунікативна (як умова продуктивного спілкування суб'єктів педагогічного процесу); смислотворча (формування усвідомленості діяльності та взаємодії); мотиваційна (визначення спрямованості спільної діяльності на результат); корекційна (спонукання до змін у взаємодії й діяльності) [1].

Недостатня сформованість педагогічної рефлексії ставить учителя в залежність від зовнішніх обставин і впливів, перетворює його у виконавця, а педагогічна діяльність набуває процедурності та стереотипізації. Поштовхом до

педагогічної рефлексії слугують ситуації, коли навчально-виховні впливи не дають позитивного результату і перед вчителем виникають завдання, що вимагають нестандартних рішень й творчості в пізнанні, навчанні й вихованні дітей.

Рефлексія як механізм професійного самовдосконалення та саморозвитку виявляється в здатності педагога займати аналітичну позицію по відношенню до себе і професійної діяльності. Рефлексивні процеси в педагогічній діяльності (Ю.Кулюткін, Г.Сухобська) виявляються: у процесі взаємодії вчителя з учнями, коли він прагне адекватно розуміти й цілеспрямовано регулювати їхні думки, почуття і вчинки; у процесі проектування діяльності учнів, коли він розробляє цілі навчання й конструктивні схеми їх досягнення з урахуванням особливостей та можливостей розвитку учнів; у процесі самоаналізу й самооцінки вчителем власної діяльності і самого себе як її суб'єкта. Останній аспект педагогічної рефлексії виявляється як у цілісному осмисленні своєї професії і свого місця в ній, так і в конкретно особистісному відношенні до того або іншого педагогічного рішення [7].

Порівняння вітчизняних та зарубіжних підходів до розвитку педагогічної рефлексії дозволило виявити два напрями: прихильники підготовки на етапі вузівського навчання (Т.Бондаренко, П. Гріммет, О.Варламова, В.Єлісеєв, В.Сластьонін, І.Стеценко та ін.); дослідники, які вважають, що розвивати педагогічну рефлексію необхідно у процесі професійної діяльності (Г.Єрмакова, Краузе, М.Карнелович, В.Мегаєва, С.Степанов та ін.).

Розвиток педагогічної рефлексії у ході професійно-педагогічної підготовки виявляється в глибині переосмислення студентом власного досвіду та характеризується особистим внеском в організацію професійно-особистісного зростання, потребою особистості у вільному виборі змісту діяльності, способів його розширення і поглиблення. Важливого методологічного значення для у контексті здійснюваних нами пошуків набуває положення про взаємозв'язок творчої і пізнавальної діяльності студентів з рефлексією, яка спрямована на розвиток самосвідомості, на осмислення і орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання, самоаналіз себе, свого стану - внутрішніх психічних актів, власних форм і передумов, розумової діяльності, цілісного «Я» (особистісна рефлексія) і через осмислення та аналіз людиною особистості і діяльності партнерів у спільній діяльності та спілкуванні, взаємовідображення суб'єктів (міжособистісна рефлексія).

Студент як суб'єкт діяльності формулює цілі пізнання, вибирає способи їх досягнення, аналізує і коригує отримані результати, а також свої власні якості як суб'єкта діяльності, виявляючи своє відношення до діяльності, до самого себе і до інших учасників діяльності, формуючись як особистість. Рефлексія майбутнього фахівця, як його внутрішня психічна діяльність, спрямована на самопізнання й осмислення ним власних дій і станів, міжособистісних стосунків і спілкування з іншими, оскільки самопізнання є первісним етапом самовдосконалення. На основі теоретичних досліджень та аналізу власного досвіду можна виділити такі аспекти рефлексії майбутніх фахівців у навчальній

діяльності:

- усвідомлення себе як суб'єкта навчально-професійної діяльності;
- усвідомлення особливостей навчально-професійної діяльності;
- прагнення до самопізнання; здатність до самопостереження у процесі навчальної діяльності з метою самоконтролю і подальшої саморегуляції;
- націленість на пізнання своїх навчальних можливостей і здібностей та порівняння їх з вимогами майбутньої професійної діяльності;
- порівняльний аналіз результатів досягнутого.

У дослідженні формування педагогічної рефлексії майбутніх учителів ми виходили з теорії розвитку (О.Ананьєв, К.Альбуханова-Славська, В.Віллонас, Б.Братусь, І.Кон, Г.Крайг, С.Максименко, В.Моргун, А.Реан, В.Ядов та ін.), згідно якої педагогічна рефлексія не є початково притаманним і незмінним особистісним утворенням. Розвиток означеного феномена є об'єктивним процесом, складовою загального процесу професійно-особистісного зростання вчителів. У цьому зв'язку важливого значення набуває положення, згідно якого процес професійно-педагогічної підготовки, що володіє потенціалом удосконалення та характеризується постійною та неперервною динамікою, має на меті перетворення студента із об'єкта в суб'єкт професійної освіти.

Здійснений аналіз науково-педагогічних, філософських і психологічних доробків (В.Андрющенко, Ю.Бабанський, А.Бізяєва, О.Вербицький, І.Зязюн, І.Ісаєв, Н.Кузьміна, В.Кремень, А.Маркова, Л.Мітіна, Н.Ничкало, А.Реан, О.Савченко, В.Семиченко та ін.), запитів педагогічної практики до підготовки майбутніх фахівців, специфіки і можливостей педагогічного процесу у вищій школі слугували основами для визначення й обґрунтування педагогічних умов формування педагогічної рефлексії майбутніх учителів у процесі ступеневої підготовки у ВНЗ. Процес професійної підготовки постає як керована інтегративна динамічна система, ефективність якого досягається завдяки здійсненню чіткого планування, організації та контролю, та характеризується системоутворювальними чинниками, як-от: цільовий (цілі та завдання управління і функціонування системи); комунікативний, що визначається особливостями взаємодії педагога та учнів; змістово-організаційний (принципи і методи функціонування системи); аналітико-результативний. У науковому розгляді (В.Андрєєв, І.Бех, М.Горліченко, Ю.Бабанський, В.Стасюк та ін.) педагогічні умови є необхідними й достатніми обставинами, від яких залежить ефективність навчально-виховного процесу; єдністю змісту, методів і форм педагогічного процесу; результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів захисту, методів (прийомів) організаційних форм певного процесу задля досягнення цілей.

Теоретико-методологічними основами розробки педагогічних умов формування педагогічної рефлексії майбутніх учителів виступили: системний підхід як інтегруюча ідея управління освітнім процесом; особистісно зорієнтований та суб'єкт-суб'єктний підхід як принцип формування педагогічної рефлексії, що дозволяє враховувати індивідуальні особливості

кожного; ціннісно-орієнтований підхід до формування педагогічної рефлексії студентів ми пов'язували з формуванням мотивів, настанов на самовизначення, самопізнання, саморозвиток, оволодінням рефлексією як культурною цінністю та задоволенням духовних потреб студентів у зв'язку з їхньою професійною підготовкою; багатофакторність особистісного розвитку; множинність і багатоаспектність природи суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних зв'язків і відносин в педагогічній діяльності; неперервність педагогічної освіти, діалектична єдність процесів розвитку і саморозвитку.

У руслі особистісно-діяльнісного підходу студент постає як активний суб'єкт педагогічної взаємодії, визначальною рисою якої є творча співпраця викладача й студентів та студентів у групах. Водночас при переорієнтації навчально-виховного процесу від знанневого до діяльнісного актуалізувалися потреби пошуку можливостей поєднання формування теоретичних знань студентів з їхніми практичними потребами, ціннісними орієнтаціями, розширення можливостей застосування теоретичних знань безпосередньо у процесі навчання (створення умов у навчальній діяльності для активного застосування теоретичних знань для розв'язання практичних задач); вивчення педагогічних дисциплін не як готових абстрактних істин, а як сукупності педагогічних ідей і концепцій, перехід від інформативних до активних методів і форм навчання з включенням у навчальну діяльність студентів елементів проблемності й варіативності, наукового пошуку, різних форм самотійної роботи та створення рефлексивних ситуацій; суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача й студентів, за якої акцент зміщується з навчаючої діяльності викладача на пізнавальну діяльність студентів; оптимальне поєднання зовнішнього контролю та оцінювання із самоконтролем і самооцінкою, індивідуальних і групових форм роботи студентів на підґрунті спільної діяльності та взаємодії

У зв'язку з цим педагогічними умовами формування педагогічної рефлексії у процесі професійної підготовки майбутніх учителів в умовах ступеневої освіти нами розглядаються: формування усвідомлення майбутніми вчителями сутності педагогічної рефлексії та її значущості у професійно-педагогічній діяльності; упровадження в навчальний процес проблемно-варіативного підходу та суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів і студентів, студентів у навчальних групах; використання потенціалу навчальної, позанавчальної і самотійної роботи задля включення студентів у рефлексивну діяльність.

Відтак формування та розвиток педагогічної рефлексії студентів є важливою складовою цілісного процесу професійно-педагогічної підготовки і сприяє самопізнанню та професійному самовдосконаленню. Педагогічна рефлексія дозволяє планувати власну діяльність та керувати нею, творчо осмислювати і розв'язувати проблемні ситуації, набувати нових смислів і цінностей, виходити з внутрішніх конфліктних станів. Убачаємо перспективність подальших досліджень у вивченні організаційно-методичних засад розвитку педагогічної рефлексії майбутніх учителів у ході підготовки у ВНЗ та професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ. – 2004. – 215 с.
2. Вазина К. Я. Природно-рефлексивная технология саморазвития человека : монография / К. Я. Вазина. – М. : Изд-во гос. ун-тской печати, 2002. – 145 с.
3. Каган М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1974. – 328 с.
4. Карнелович М. М. Рефлексия учителей на этапе послевузовского образования : пособие / М. М. Карнелович. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 67 с.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М. : Ин-т психологии РАН, 2004. – 424 с.
6. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Флинта : Москов. психолого-социал. ин-т, 1998. – 200 с.
7. Мышление учителя: личностные механизмы и понятийный аппарат / под ред. Ю. М. Кулюткина, Г. С. Сухобской. – М., 1990.
8. Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности / Г. П. Щедровицкий // Мышление. Понимание. Рефлексия. – М., 2005. – С. 64–125.